Relacions interactives entre unitats fraseològiques

MARIA CONCA I MARTÍNEZ
Universitat de València

INTRODUCCIÓ

La relació entre determinats parells d'unitats fraseològiques (UFs) és un fet constatable. Sovint, podem establir lligams entre una locució (o una col·locació) i un proverbi, de manera que aquella pot funcionar autònomament i, alhora, formant part del proverbi que la conté. Z. V. Carneado (1985: 42-43) s'ha referit a aquest fenomen, opinant que els refranys constantment engendren fraseologismes, amb la possibilitat que això dóna de saber quina expressió de la tradició oral va precedir un determinat gir fraseològic i remarcant la importància del fet que els refranys puguin actuar com a font de recerca per a la fraseologia de qualsevol llengua. En un altre traball (Conca, 1997), he parlat d'aquesta relació per a il·lustrar la frontera difusa que existeix entre les disciplines anomenades *fraseologia* i *paremiologia*, on també és raonable establir relacions.

En català, podem citar diverses locucions incloses en proverbis, sense que aquest fet presuposi, d'entrada, cap prelació cronològica generadora entre ells:

Locucions	*Proverbis*
(1a) Aigua en cistella	(1b) Amor de donzella, aigua en cistella
(2a) Partir peres	(2b) Ni per burles ni per veres, amb major que tu no vulguis partir peres
(3a) No hi ha tutia	(3b) No val la tutia per qualsevol malaltia
(4a) Gat escaldat	(4b) El gat escaldat, amb aigua tèbia hi té prou
(5a) Fer orelles sordes	(5b) A paraules folles, orelles sordes
(6a) Fer de bon esperar	(6b) Un bon dinar fa de bon esperar
(7a) A poc a poc	(7b) A poc a poc, se va lluny (7c) A poc a poc, que tinc pressa
(8a) Brau com un lleó	(8b) No és tan brau el lleó com el pinten
(9a) Tenir les mans foradades (9b) Tenir la bossa escurada	(9c) Mà foradada, bossa escurada
(10a) Acostar-se a bon arbre (10b) Tenir bona ombra	(10c) Qui a bon arbre s'acosta, bona ombra el cobre
(11a) Entre poc i massa	(11b) Entre poc i massa, la mesura passa
(12a) Cada cosa al seu temps	(12b) Cada cosa al seu temps i figues per advent
(13a) De bon jus (13b) De mal jus	(13c) Si de mal just ve l'anyell, mal profit farà la pell

Defensaré la hipòtesi que la interacció entre UFs de diferent rang ha estat possible gràcies a la conjunció de diversos factors lingüístics, entre els quals caldria destacar els següents: la productivitat d'una UF, la desautomatització que pot presentar, el grau de rellevància d'alguns des seus sintagmes o clàusules, la relació causa-efecte que pot establir-se entre dues UFs, l'ús convencionalitzat en determinats contextos.

Serà, però, més difícil de saber si són els proverbis els que engendren locucions o són les locucions les que poden arribar a configurar un proverbi, o si són possibles totes dues coses. Descriurem els factors lingüístics que han pogut originar aquestes relacions i resseguirem la diacronia de cada UF, cosa que ens permetrà saber la font i la història de la formació d'aquesta.

FACTORS LINGÜÍSTICS

Em referiré, sobretot, als factors que han influït en les relacions interactives entre unitats fraseològiques, causats pel cotext i el context d'ús. La productivitat d'algunes UFs, és a dir, el grau de rendiment comunicatiu que poden tenir en una època determinada i al llarg de la història, fa que assoleixin un estatus privilegiat dins la comunitat lingüística i que formen part del coneixement enciclopèdic generalitzat de dita comunitat. És el cas de les UFs reportades suara, que, en general, gaudeixen d'una abundant documentació diacrònica i sincrònica.

La desautomatització[1] o alteració que pot sofrir una UF quan es modificada per operacions gramaticals (permutacions, insercions, substitucions...), realitzades d'acord amb les regles permeses pel sistema de la llengua, és una característica general de les UFs que té efectes expressius i estilístics considerables, ja que augmenta la percepció i l'evocació no només del contingut d'allò dit sinó també de la UF mateixa, que el parlant reconeix com a pròpia, però renovellada amb altres connotacions. Aquesta característica és explotada com a recurs literari i notem que es troba a la base de la confecció de molts eslògans publicitaris. En atenció a aquesta propietat, és lògic arribar a la conclusió que la independència d'algunes locucions respecte als corresponents proverbis, ha pogut donar-se després de desautomatitzacions repetides i del funcionament isolat de la locució, que per les seves caraterístiques ha pogut ser usada com a tal. Els exemples (2a,2b), (3a,3b), (4a,4b), (10a,10b,10c) han pogut ser afavorits per aquesta causa.

El nivell de rellevància comunicativa[2] que pot presentar una UF i el fet que pugui ser completada amb una altra clàusula, que li confereixi estatus de proverbi, pot haver ocasionat els exemples (1a,1b), (5a,5b), (6a,6b), (7a,7b), (11a,11b), (12a,12b), (13a,13b,13c).

La relació causa-efecte que pot establir-se entre les dues locucions (9a,9b) justifica la configuració del proverbi (9c), que a més té l'estructura nominal, prototípica dels enunciats fraseològics amb configuració de text. També ocorre el mateix en (10a,10b,10c).

L'ús convencionalitzat de determinades UFs modalitzadores ha pogut originar-ne d'altres, que constitueixen la seva negació o rèplica. És el cas de (8a,8b).

Així, doncs, podem dir que, atenent factors lingüístics, la direcció de la interacció no sempre ha de ser del proverbi a la locució, sinó que també pot ser a la inversa. Sintetitzaré les possibilitats, proposant-ne quatre agrupacions:

---

[1] El concepte *desautomatització fraseològica* l'hem pres d'A. Zuluaga (1980), que alhora ha seguit els formalistes russos.

[2] D'acord amb el plantejament sobre rellevància en context de D. Sperber i D. Wilson (1994: 157-167), podem considerar que una UF té un grau de rellevància major en la mesura que els seus efectes contextuals siguin grans.

A. Un proverbi pot alliberar una clàusula, que s'independitza com a locució.
B. Una locució pot completar-se amb una altra clàusula i formar un proverbi.
C. Dues locucions (o una locució i una col.locació) poden establir una relació entre elles, tot configurant un proverbi.
D. Un proverbi pot alliberar dues clàusules, que s'independitzen com a locucions.

Per a situar les UFs en un o altre grup, a més dels criteris lingüístics esmentats, caldrà ajudar-se del mètode paremiològic (Conca, 1994). Així, podrem saber les circumstàncies contextuals que han acompanyat una UF, tot advertint que és difícil de fer el seguiment exhaustiu de la diacronia d'una UF[3]. Per això, la documentació s'ha de prendre de manera provisional, ja que podrà ser modificada en la mesura que apareguin noves dades.

ORIENTACIONS SOBRE LA PRELACIÓ ENTRE UFs INTERRELACIONADES

Sostentré que la relació de prelació entre UFs, així com la confirmació de la rellevància en context d'una UF i de les relacions interactives que hagi pogut establir amb una altra, només es podrà saber amb seguretat després d'haver fet un estudi diacrònic de cadasacuna d'elles. És aleshores quan podrem incloure-les en algun dels grups que hem dissenyat.

El propòsit d'aquest treball, donada la limitació d'espai, no serà tant estudiar i classificar les relacions de prelació de totes les UFs suara reportades, encara que aquesta era la finalitat inicial, sinó determinar el mètode i presentar-ne un exemple que mostri el mecanisme de generació de la prelació que, sens dubte, és possible, gràcies als diferents contextos d'ús que fan productiva una UF. Val a dir que la diacronia d'algunes d'aquestes UFs ha estat estudiada per Conca i Guia (1996).

Si se'm permet la modalització, resseguir la història d'una UF i les seves relacions interactives en context és una tasca tan apassionant com pacient. A continuació seguirem l'itinerari del primer exemple reportat:

(1a) Aigua en cistella.
(1b) Amor de donzella, aigua en cistella

En català, trobem documentada la locucució nominal *aigua en cistella* (1a) cap a la darreria del segle XV. Observem-ho en els següents fragments, pertanyents a l'*Espill*, una obra que reflecteix una malfiança profunda cap a la dona:

[...]
Doncs qui·ls comana
qualsevol fet
tenir secret
[...]
s'aigua estojar
vol en cistella (Gustà ed., 1998: 122)

Els dos versos darrers contenen la locució desautomatitzada *aigua en cistella*, significant que és inútil pretendre que la dona guardi un secret. I en el fragment que reportem a continuació, on trobem la locució

[3] L'estudi diacrònic d'una UF és convenient fer-lo a partir de la inserció d'aquesta UF en contextos d'ús. Tot i que aquesta és una tasca difícil d'escometre, perquè històricament ha estat desatesa i perquè els textos de la cultura que ens han pervingut no sempre contenen la informació desitjada, o no podem abastar-los tots.

més desautomatitzada encara, s'aplica a les conseqüències que té, per a un home, emparellar-se amb dona dolenta:

> [...]
> Qui ab oró
> s'aparella
> e va ab *cistella,*
> cedaç, garbell
> o xic vexell
> de l'*aigua* pendre,
> bé deu reprendre,
> si·s mor de set (Gustà, ed. 1998:205)

Aquesta locució, però, ja havia estat encunyada en llatí, concretament documentada en Plaute: *Cribo aquam haurire* (Arthaber, 1989: núm 14), d'on degué passar a les llengües romàniques, amb facilitat per a incloure's com a clausula d'un proverbi, gràcies a la seva capacitat analògica. Així, dins d'un proverbi, la trobem documentada en italià: *Acqua attigne col cribo chi erudito vuol farsi senza libro*, en català: *Amor de donzella és aigua en cistella* i en castellà: *amor de niño, agua en cesto* (Conca i Guia, 1996: 132-36).

En un context d'ús literari, concretament en unes cobles de Romeu LLull contingudes al cançoner *Jardinets d'Orats* (finals del segle XV), apareix la locució *aigua en cistella* relacionada amb l'amor de donzella, també mitjançant la figura retòrica de la comparació:

> E segons veig, a mi m'ha pres així,
> servint l'*amor* d'una cruel *donzella*
> com al qui trau del pou *aigua en cistella* (Farnés, 1992: I, 481)

Així mateix, a la composició *Refranys rimats*, continguda al cançoner de l'Ateneu Barcelonès i editada recentment (Conca i Guia, 1996: 69-76), igualment de la fi del segle XV, trobem el proverbi perfectament codificat, com a primer de la relació: «Amor de donzella / es aigua en cistella».

La diacronia d'aquest proverbi es pot resseguir en la forma canònica: *amor de donzella*, *aigua en cistella*, des d'aquesta darrera documentació fins a l'actualitat, així com en altres variants, on la casella ocupada per *donzella* es substituïda per *senyor*, *amo*, *vella*, *nora*[4].

En la línia argumental que seguim, la variant *amor de senyor aigua en cistella*, usada com a conclusió d'una faula d'Isop intitulada *D'una rata i un gat*, està relacionada amb un altre proverbi, intertextualitzat dues vegades en el *Dotzè del Crestià*, de Francesc Eiximenis (segle XIV), l'una de manera lliure i l'altra amb una marca d'inserció explícita: «Poch se deu hom fiar en amor de gran senyor. / E per tal diu lo eximpli comú que amor de senyor no és alou».

Parem esment en el fet que *amor de senyor*, en el segon exemple suara reportat, forma part de la primera part d'un proverbi, amb el signifcat «no fiar en l'estima de qui et mana», semblant al que prendrà després en passar a substituir *amor de donzella*. El paral·lelisme dels sintagmes *amor de donzella/amor d'amo*, el concepte «amor d'amo» i la força anàlogica de la locució *aigua en cistella* facilitaren el camí cap al proverbi, que definitivament romandria: *amor d'amo, aigua en cistella,* com a variant de *amor de donzella, aigua en cistella.* Pel mateix procediment, podem dir que s'hi han configurat la resta de

[4] Cal diferenciar entre la possibilitat de desautomatització que entranyen els proverbis i que permet variacions estilístiques diverses, on sempre se'n pot reconèixer la forma canònica, i les variants que pot presentar un proverbi relatives a algun canvi semàntic o d'altre tipus també lexicalitzat.

variants. Val a dir que la col·locació *amor de {...}* (donzella, amo, vella, nora, germà...) està ben preparada per a incloure's com a part d'un proverbi.

En resum, pel grau de rellevància significativa (força metafòrica i capacitat analògica) que presenta la locució *aigua en cistella*, l'havíem situada en el grup B, però tampoc no podíem descartar la possibilitat que pertangués al grup A. L'anàlisi documental ens ha confirmat la hipòtesi inicial i ara podem dir amb bastant seguretat que *aigua en cistella* és una locució nominal, de procedència clàssica, que passa a diverses llengües romàniques i que, aviat, la trobem formant proverbi amb *amor de donzella*. El pas de la locució al proverbi s'ha donat necessàriament a través de l'analogia: l'amor de donzella és com l'aigua en cistella, de la mateixa manera que la relació entre la col·locació *amor d'amo* i la locució *aigua en cistella*. Aquest proverbi darrer, però, l'hauríem de situar en el grup C.

Després del que acabem de veure, se'ns imposa una primera reflexió: no podem confiar-ho tot a la intuïció paremiològica, la qual ha fet dir a alguns estudiosos que són els proverbis els qui engendren les UFs d'estructures sintàctiques menors. En l'exemple reportat, hem vist el cas contrari, tot i que es pot objectar que una oroneta no fa estiu (ni dues, primavera). Per això, no enunciaré cap regla general, tot el contrari: les direccions interactives entre UFs poden ser diverses i cal l'estudi diacrònic contextualitzat de cada UF. Només el coneixement de molts casos individuals, contrastats en diverses llengües, ens permetria de fer-ne generalitzacions.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ARTHABER, A. (1989): *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue*. Milano: Ulrico Hoepli.

CARNEADO, Z. V. (1985): *La fraseologia en los diccionarios cubanos*. La Habana: Editorial de Ciencias Sociales.

CONCA, M. (1994): *Teoria i història dels proverbis catalans. Aplicació a l'estudi d'un corpus paremiològic del segle XVI*, Tesi Doctoral. València: Universitat de València.

CONCA, M. (1998): «Os estudios de fraseoloxía catalana: realidades e proxectos», *I Coloquio Galego de Fraseoloxia* [septiembre, 1997]. Santiago de Compostela: Centro *Ramón Piñeiro*, 139-167.

CONCA, M. i J. Guia (1996): *Els primers reculls de proverbis catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

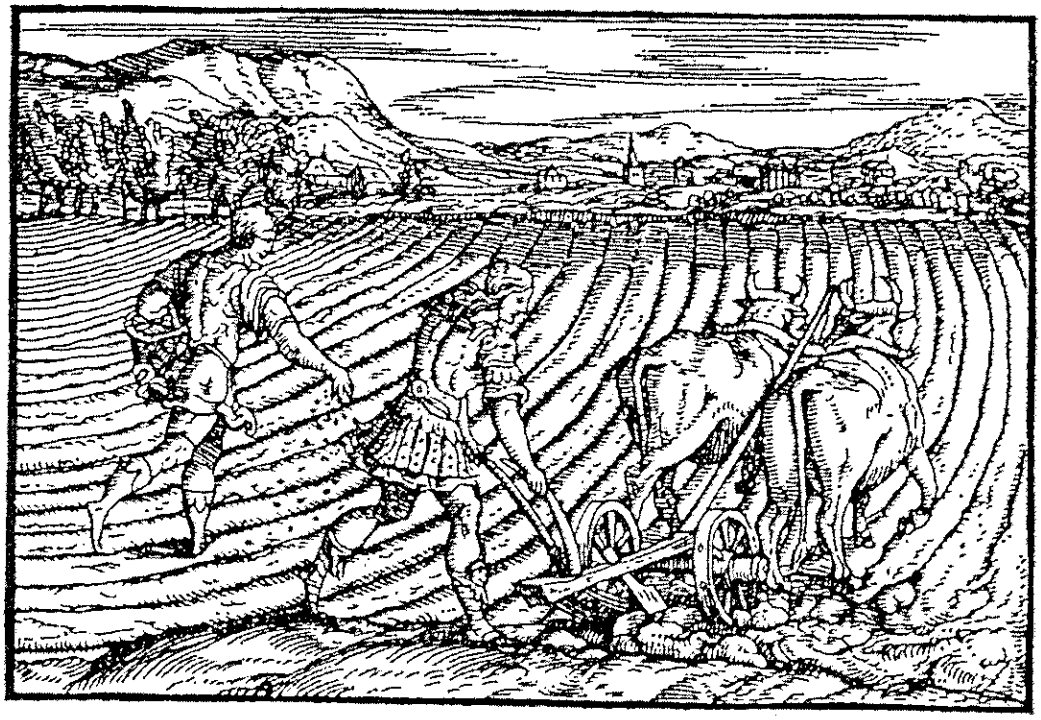
CONCA, M.; GUIA, J (1997): «El *mètode paremiològic* i la seva productivitat. Aplicació a *Refranes glosados* i *Tirant lo Blanc*», *Paremia*, 6: 307-312.

FARNÉS, S. (1992-96): *Paremiologia catalana comparada*, 5 vols., a cura J. Vidal Alcover, M. Sunyer i J. L. Savall. Barcelona: Columna.

GUSTÀ, M. ed. (1978): Jaume Roig, *Espill*. Barcelona: Ediciona 62-La Caixa.

SPERBER, D.; WILSON, D. (1986): *Relevance*. Harvard University Press (trad. esp. *La relevancia. Comuniación y procesos cognitivos*. Madrid: Visor (1994).

ZULUAGA, A. (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt: Verlag Peter D. Lang.

Junto al buey viejo aprende a arar el nuevo.